

РОЗРОБКА ІДЕЙ СВІТОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ У ТВОРАХ РОСІЙСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовані плани російських соціал-демократів початку ХХ століття на здійснення світової комуністичної революції. Плани світової революції висвітлюються за творами російських соціал-демократів початку ХХ ст.

Ключові слова: світова революція, російські соціал-демократи, перманентна революція, повстанство, Південь України.

Проанализированы планы российских социал-демократов начала ХХ века на осуществление мировой коммунистической революции. Планы мировой революции освещаются по трудам российских социал-демократов начала ХХ в.

Ключевые слова: мировая революция, российские социал-демократы, перманентная революция, повстанчество, Юг Украины.

The plans of Russian social-democrats in the beginning of XX century for worldwide communist revolution are analysed by the authors. These plans are elucidate by the works of Russian social-democrats of the beginning of XX century.

Key words: worldwide revolution, Russian social-democrats, permanent revolution, insurgent, South Ukraine.

Питання про уявну чи реальну підготовку Радянською державою в 1918-1920 рр. революційної війни, яка повинна була скинути світовий капіталізм і розповсюдити радянську владу на країни Західної Європи та Азії, є ще мало вивченим у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

В історіографії даного дослідження можна виділити два основних періоди: радянський і сучасний. Історичні умови, в яких проводилися дослідження, справили значний вплив на праці істориків. Що до теорії світової революції, то ці проблеми в радянські часи були мало досліджені саме через те, що після невдачі в її здійсненні, радянське керівництво було змушене пояснювати різку зміну зовнішньополітичного курсу. Серед радянських дослідників слід назвати І. Аношкіна [1], П. Федосєєва [2], Є. Богуша [3], К. Вощенкова [4], К. Гафурову [5]. Що до подій в Угорщині та Чехословаччині у 1919 р., які можна трактувати, як спробу здійснення світової революції, то цими питаннями займалися такі дослідники, як Г. Аветисян [6], П. Гайду [7], Я. Кенде [8], М. Лебов [9], В. Ізраєлян [10]. В їх працях детально розглядаються події тих днів, а у їхньому контексті частково аналізуються плани більшовиків на світову соціалістичну революцію. В той же час дослідники не зосередились на аналізі причин провалу цієї революції.

Після здобуття Україною незалежності тема теорії світової соціалістичної революції взагалі майже не досліджувалася, окрім кількох статей Г. Турченко [11, с.42-53; 12, с.52-71], в яких розглядається вплив воєнно-стратегічної ситуації у південноукраїнському регіоні в 1919 р. на зовнішньополітичний курс Радянської Росії, спрямований на розвиток революції у світовому масштабі.

Події на Півдні України навесні – влітку 1919 року стали важливою складовою не тільки Української та Російської революції, а й політичного процесу в Центральній-Східній Європі. В умовах таких різнопланових подій, як наступ Денікіна на Москву й революція в Угорщині, південноукраїнський регіон опинився на вістрі загальноєвропейської політики й істотно вплинув на зміну політичної ситуації на величезних просторах Європи від Кавказу до Карпат і Альп.

Навесні – влітку 1919 року губернії Півдня України були охоплені масовим антибільшовицьким повстансько-партизанським рухом. На придушення його відволікалися з інших ділянок фронту великі військові сили. Зокрема, радянське військове керівництво змушене було зняти війська із Західного напрямку, на якому в цей час здійснювалася спроба «червоної інтервенції», метою якої була «радянська» окупованих територій. У результаті змінився воєнно-політичний баланс на користь антирадянських сил не лише в Україні, але й в усьому центральноєвропейському просторі.

У запропонованій статті робиться спроба аналізу місця ідей світової революції у творах російських соціал-демократів.

Отже, перш за все, звернемося до творів класиків комуністичної теорії для глибшого розуміння праць російських соціал-демократів. Важливе місце в творчості Карла Маркса та Фрідріха Енгельса займала розробка ідеї світової диктатури пролетаріату.

В 1848 р. в Парижі було опубліковано Маніфест Комуністичної партії за авторством К. Маркса і Ф. Енгельса [13, с.3]. На думку авторів, французькі робітники, скидаючи уряд, мали намір скинути і буржуазний лад. Але ні економічний розвиток країни, ні

духовний розвиток мас французьких робітників не досягли ще того рівня, за якого була б можлива соціальна перебудова [14, с.21].

В своєму маніфесті К. Маркс і Ф. Енгельс доводять, що буржуазія сама підписала собі смертний вирок. Бо з розвитком промисловості, накопиченням капіталів власниками підприємств, вони самі створювали і збільшували клас найманих робітників. А боротьба проти буржуазії починається разом з початком існування пролетарів. Із всіх класів, які протистоять буржуазії, тільки пролетаріат є дійсно революційним класом. За формою боротьба проти буржуазії є спочатку боротьбою національною, пролетаріат кожної країни спочатку повинен покінчити зі своєю буржуазією, а вже потім йти на допомогу менш успішним колегам [15, с.24-38]. «Комуністи вважають презирливою справою приховувати свої погляди і наміри. Вони відкрито заявляють, що їх цілі можуть бути досягнуті лише шляхом насильницького повалення всього існуючого суспільного ладу. Нехай пануючі класи здригаються перед Комуністичною Революцією. Пролетаріям нічого в ній втрачати крім своїх кайданів. Отримують же вони весь світ. Пролетарії всіх країн об'єднуються!» – зазначалось у маніфесті [16, с.59-61].

Розглядаючи теорію світової революції за К. Марксом і Ф. Енгельсом, слід також звернути увагу на роботу останнього, яка має назву «Принципи комунізму» [17, с.68-84]. В ній розглядаються питання пролетаріату і комунізму, як вчення про умови визволення пролетаріату. Зазначається про те, яким має бути новий суспільний лад: «Насамперед, управління промисловістю і всіма галузями виробництва взагалі буде вилучене з рук окремих, конкуруючих один з одним індивідуумів. Замість цього всі галузі виробництва перебуватимуть у віданні всього суспільства, тобто вестимуться в суспільних інтересах, за суспільним планом і при участі всіх членів суспільства. Таким чином, цей новий суспільний лад знищить конкуренцію і поставить на її місце асоціацію. ...Приватна власність повинна бути також ліквідована, а її місце заступить загальне користування всіма знаряддями виробництва і розподіл продуктів за загальною згодою, або так звана спільність майна. Знищення приватної власності є навіть найкоротшим і найбільш узагальнюючим виразом того перетворення всього суспільного ладу, яке стало необхідним внаслідок розвитку промисловості. Тому комуністи цілком правильно висувають головною своєю вимогою знищення приватної власності» [18, с.311-326].

Саме в роботі Ф. Енгельса «Принципи комунізму» зазначається, що знищення приватної власності мирним шляхом неможливе. Революція пролетаріату зможе поступово перетворити нинішнє суспільство і тільки тоді знищить приватну власність.

Що ж стосується ходу революції, то як зазначає Ф. Енгельс: «насамперед, вона створить демократичний лад і тим самим, прямо чи посередньо, політичне панування пролетаріату. Прямо – в Англії, де пролетаріат вже тепер становить більшість народу, посередньо – у Франції і Німеччині, де більшість народу складається не тільки з пролетаріату, але також з дрібних селян і міських дрібних буржуа, які перебувають ще

тільки в стадії переходу в пролетаріат, у здійсненні всіх своїх політичних інтересів все більше залежать від пролетаріату і тому незабаром повинні будуть приєднатися до його вимог. Для цього, можливо, потрібна буде ще нова боротьба, яка, однак, неодмінно закінчиться перемогою пролетаріату» [18, с.312].

Також Ф. Енгельс обгрунтував причини того, чому революція не може відбутися в якійсь окремій країні, і чому вона має бути світовою: «Велика промисловість уже тим, що вона створила світовий ринок, так зв'язала між собою всі народи земної кулі, особливо цивілізовані народи, що кожний з них залежить від того, що відбувається в іншого. Потім велика промисловість так зрівняла суспільний розвиток в усіх цивілізованих країнах, що всюди буржуазія і пролетаріат стали двома вирішальними класами суспільства і боротьба між ними – головною боротьбою нашого часу. Тому комуністична революція буде не тільки національною, але відбудеться одночасно в усіх цивілізованих країнах, тобто, принаймні, в Англії, Америці, Франції і Німеччині. В кожній з цих країн вона розвиватиметься швидше або повільніше, залежно від того, в якій з цих країн більш розвинута промисловість, більше нагромаджено багатств і є більш значна кількість продуктивних сил. Тому вона здійсниться найповільніше і найскладніше в Німеччині, найшвидше і найлегше в Англії. Вона справить також значний вплив на всі інші країни світу і цілком змінить і надзвичайно прискорить їх попередній хід розвитку. Вона є всесвітня революція і матиме через це всесвітню арену» [18, с.315-320].

Отже, К. Маркс і Ф. Енгельс в своїх працях розробляли проблеми світової революції і пов'язували з нею встановлення соціалістичного ладу в усьому світі.

В жовтні 1917 року в Росії, скинувши Тимчасовий уряд, до влади прийшла РКП(б) на чолі з В. Леніним. На першому ж зібранні Петербурзької ради робочих і солдатських депутатів, що відбулось 25 жовтня 1917 року, була проголошена доповідь про задачі влади рад [19, с.7]. В доповіді зазначалось: «Переворот полягає в тому, що у нас буде Радянський уряд, наш радянський орган влади, без участі буржуазії в ньому» [19, с.7].

Ідея інтернаціональної пролетарської солідарності, що була висунута і обгрунтована К. Марксом і Ф. Енгельсом, розвивалась і в працях В. Леніна. «Капітал є міжнародною силою, – писав він. – Для перемоги над нею, потрібен союз робочих, їх міжнародне братерство. Ми – проти національної ворожнечі, національної різниці, національної відокремленості. Ми – міжнародники, інтернаціоналісти» [20, с.43]. Принцип пролетарського інтернаціоналізму, втілений в політиці радянської держави, був покладений в основу її діяльності.

Соціалістична влада розуміла, що першочерговою задачею, після встановлення своєї влади, є закінчення Першої світової війни. Це бажання диктувалося не так бажанням миру у всьому світі, а тим що ця війна була не вигідною і відверто провальною для Росії. Наслідки війни, за умови її продовження, могли бути згубними для колишньої імперії,

бо поступово вона втрачала свої території. Це яскраво видно на прикладі України. І хоча нова влада заявляла про новизну політики, та відмовлятися від імперіалістичних ідей попередніх урядів не збиралась, тому втрачати території було неприпустимим розкішом на яку радянська влада не могла погодитися. Отже, в промові, яку виголосив В. Ленін на засіданні Петербурзької ради робочих говорилося: «для того щоб закінчити цю війну, тісно пов'язану з капіталістичним устроєм, необхідно перемогти сам капітал» [20, с.9]. З цього робимо висновок, що для того щоб закінчити війну необхідна перемога пролетаріату у всіх капіталістичних країнах, а для цього необхідна світова соціалістична революція.

Ця доповідь про задачі влади рад була однією із перших офіційних документів нової влади, в яких декларувалися прагнення Російської комуністичної партії більшовиків провести світову соціалістичну революцію.

Кожна промова, кожний програмний документ друкувався в газеті «Правда». Доповідь про задачі влади рад, в якій вперше говорилося про курс на світову революцію, була опублікована наступного ж дня після виголошення.

Для своєї подальшої ідеологічної і політичної діяльності комуністам необхідно було створити свою політичну програму [22, с.79-121]. Цей документ мав обґрунтувати не тільки внутрішню, а й зовнішню політику. Програма була написана і прийнята на VIII з'їзді РКП(б). Основна частина починалася зі ствердження про те, що у світі почалася ера всесвітньої пролетарської, комуністичної революції [22, с.83-84]. Отже, першочерговим завданням було здійснення світової соціалістичної революції радянським урядом.

В. Ленін вдало скористався думкою К. Маркса [16, с.59-61], про те, що без примусу неможливий перехід від капіталізму до соціалізму.

Наступним кроком до утвердження ідеї світової соціалістичної революції, було заснування в Москві 1919 р. на міжнародному з'їзді комуністів Третього Комуністичного Інтернаціоналу – Союз робочих усього світу, що прагнуть до встановлення Радянської влади у всіх країнах [23, с.230-231]. Саме в промові на відкритті Інтернаціоналу Ленін вперше висловив думку про те, що після перемоги комунізму у всьому світі буде заснована Всесвітня Федеративна Республіка Рад, де провідне місце звичайно відводилось Росії і її Комуністичній партії.

В свою чергу своє бачення перспектив світової революції виклав ще один теоретик Комуністичної партії – Л. Троцький, який розробив нову теорію, відмінну від ленінської ще в 1905 році, яка пізніше дістала назву «перманентної». Одним з найважливіших елементів теорії «перманентної» революції є теорія комбінованого розвитку. До 1905 року марксистів розглядали можливість здійснення соціалістичної революції в розвинутих капіталістичних країнах. Згідно Л. Троцького у відносно розвинутих країнах, таких як Росія, – в яких зовсім недавно розпочався процес індустріалізації і розвитку пролетаріату, – можливо було здійснити соціалістичну революцію саме тому, що

буржуазія нездатна виконати буржуазно-демократичні вимоги [24, с.41]. Л. Троцький писав: «Політична недієздатність буржуазії безпосередньо визначалась характером її ставлення до пролетаріату і селянства. Вона не могла вести за собою робочих, які вороже протистояли їй у повсякденному житті і дуже рано навчилися узагальнювати свої задачі. Але вона виявилась в такій же мірі нездатною вести за собою селянство, тому що була пов'язана загальними інтересами з поміщиками і боялась потрясінь власності в будь-якому стані. Запізнення російської революції виявилась, таким чином, не тільки питанням хронології, але й питанням соціальної структури нації» [24, с.41].

Теорія «перманентної» революції особливо розвивалась Л. Троцьким після Жовтневої революції 1917 р. Він заперечував завершальний соціалістичний характер Жовтневої революції, розглядав її тільки як перший етап на шляху до соціалістичної революції на Заході і у всьому світі. Він бачив можливість перемоги соціалізму в Радянській Росії, – у зв'язку з малою кількістю пролетаріату в ній і існування великої маси дрібнобуржуазного за своїм характером селянства, – тільки в тому разі, якщо соціалістична революція стане перманентною, тобто перекинеться на головні країни Європи, тоді перемігши, пролетаріат Заходу допоможе пролетаріату Росії перемогти ворожі йому класи, і тоді стане можливим побудова соціалізму і комунізму у світовому масштабі.

Першим кроком на шляху до утворення європейської радянської федерації вважалася радянська Угорщина. Внутрішні перетворення її нового уряду на чолі з Б. Куном здійснювалися за відомим уже в Росії сценарієм і за активної участі у цьому процесі радянського керівництва. Слід констатувати, що внутрішнє становище в Угорщині було критичним, і тому сприятливим для встановлення тут радянської влади. Однак ці події лякали країни Антанти, адже соціалістична революція просуvalась все ближче до їхніх кордонів, і загрожувала відносній стабільності. Угорщину Антанта мала намір використати як плацдарм в боротьбі проти Радянської Росії. Саме тому Верховною радою Антанти в Парижі 26 лютого 1919 року було прийнято рішення про створення «нейтральної зони», «санітарного коридору», що включав у себе Західну Україну, з введенням на цю територію англійських, італійських, французьких і американських військ. 20 березня Антанта почала вимагати у керівництва Угорщини впродовж 24 годин евакуювати війська з «нейтральної території» і ввести на територію Східної Угорщини і Західної України румунські і чехословацькі війська. Того ж дня коаліційний уряд Угорщини подав у відставку. 21 березня між керівниками комуністичної і соціал-демократичної партій Угорщини було укладено договір про об'єднання обох партій на основі диктатури пролетаріату і Радянської влади. Було сформовано Радянський уряд. Керівним органом уряду і об'єднаної партії, що стала називатися Соціалістичною партією Угорщини, стала Революційна урядова Рада [9, с.194-195]. Саме за таких умов 21 березня 1919 року в Угорщині була встановлена Радянська влада.

Соціалістичне будівництво в Угорщині проходило в складних умовах внутрішнього і зовнішньо-

го становища. В. Ленін цікавився кожним кроком Радянського уряду Угорщини, давав поради комуністам у їх практичній діяльності. Керівники угорських комуністів надавали Леніну найважливіші програмні документи Угорської Радянської Республіки, декрети про націоналізацію, і навіть статті опубліковані в пресі. Б. Кун прагнув до того, щоб В. Ленін чітко уявляв становище в Угорщині.

В. Ленін особисто багато уваги приділяв підтримці революції в Угорщині. Ним розроблялися плани участі збройних частин Червоної Армії Радянської Росії в угорських подіях. За вказівкою ленінського уряду, що прийшла з Москви у квітні 1919 р., український радянський уряд почав підготовку військової кампанії з метою надання допомоги Радянській Угорщині. Червоні війська мали завдати ударів по королівській Румунії, захопити Бессарабію, а головне Галичину, яка була наче перегородка для з'єднання українських і російських військ з однієї сторони та угорської армії, з іншої. Мета наступу роз'яснювалася серед військових таким чином: «Вам не потрібне завоювання Румунії. Ваша мета – розбити той союз румунських та чехословацьких контрреволюціонерів, який створився в ці дні, щоб задушити аванпост світової більшовицької революції – Радянську Угорську Республіку» [25, с.177].

Цікавим є той факт, що В. Ленін ні в якому разі не розцінював воєнні дії, що планувалися, як незаконне воєнне втручання чи загарбання. На його думку, ці події йшли в руслі «міжнародної громадянської війни, що є закономірним продуктом класової боротьби при капіталізмі і закономірною сходинкою на шляху до перемоги міжнародної пролетарської революції... Через класовий характер таких воєн, відмінність між оборонними і наступальними втрачає остаточно усякий сенс» [22, с.81-121]. Саме така постановка питання В. Леніном повністю виправдовувала справжній характер інтервенції Радянської Росії і охоче сприймалася революціонерами всіх країн Європи.

Наступальна операція радянських військ на Заході мала здійснюватися за участю військ Українського фронту, що нараховував на той час 88,7 тис. осіб. Це досить значна сила. Певно, вона змогла б змінити ситуацію в Угорщині, а може, і в інших сусідніх державах на користь радикальних соціалістів.

Але кинути всі війська на Захід не вдалося. В цей період на Південному фронті точилися запеклі бої з Денікінін, які і відтягнули частину військ на себе. Отже, у квітні 1919 р. В. Ленін поставив перед частинами Червоної армії Українського фронту два важливі завдання: перше – найважливіше та термінове – допомога Донбасу, де в той час точилися жорстокі бої з денікінцями, друга – просування в Галичину та Буковину для встановлення зв'язку з радянською Угорщиною [11, с.47]. Але Червоній армії не вдалося зосередити всю свою увагу на Заході. Навесні 1919 р. різко загострилася ситуація на Півдні України.

У 1919 р. Південна Україна була ареною гострої політичної боротьби між різними силами, що уособлювали інтереси українського та російського суспільства. Залишаючись важливим ареалом Укра-

їнської революції, регіон разом з тим став і стратегічним театром російської громадянської війни. Обидві сторони внутрішньо-російського протистояння – білогвардійці і більшовики – намагалися закріпитися тут і використати людські та матеріальні ресурси регіону в своїх інтересах. Була й могутня «третя сила» – селянське повстанство [26, с.239].

Причинами повстання проти більшовицької влади послужили не вирішеність аграрного та національного питання.

Відразу ж після встановлення в Україні Радянської влади комуністи почали провадити іншу, відмінну від обіцяної, внутрішню політику. Ігноруючи інтереси трудящого селянства, яке у своїй масі орієнтувалось на зрівняльний поділ поміщицького земельного фонду, Раднарком УРСР уже в лютому 1919 року оголосив, що 60 % поміщицької землі відійде під створення великих господарств – радгоспів. Було оголошено курс негайного переходу до колективних форм землеробства [27, с.87]. А так, як абсолютна більшість населення хотіла здійснити зрівняльний поділ поміщицької власності, то процент колективізації можливий був лише під глибоким примусом, що власне і робилося урядом.

Також українське селянство глибоко обурило так звана продрозкладка, яка по суті означала майже безкоштовне вилучення у селянина продуктів його праці. Вона почалася на Півдні України фактично в квітні 1919 року і виконувалась переважно російськими продзагонами, які відрізнялися безцеремонним і жорстким ставленням до місцевого населення. Продрозкладка була тяжкою ношею для українського селянина, при її здійсненні було допущено чимало перекручень. Наприклад, південноукраїнський середняк, який вів власне господарство без застосування найманої праці, був за кількістю здаваних продуктів фактично прирівняний до куркуля із усіма відповідними наслідками [27, с.88].

Саме з цих, та ряду інших причин на території України, а найбільше в південноукраїнському регіоні, один за одним почали вибухати селянські повстання. Найбільшим серед них було повстання, очолюване отаманом Григор'євим, придушення якого мало свої наслідки для Радянської влади у зовнішньополітичному курсі. Хоча червоне командування оголосило Григор'єва поза законом й досить оперативно розробило план ліквідації григор'ївського виступу – було створено три спеціальні групи військ – Харківську, Катеринославську і Одеську, – похід радянських військ на Захід став неможливим.

Саме тому, після відвертого провалу впровадження світової революції в дію у 1919 р. теорія Л. Троцького була піддана жорсткій критиці. Було заявлено про можливість побудови соціалізму в одній країні, або групі країн. Хоча сам В. Ленін в одній зі своїх промов кінця 1919 р., коли надії на світову революцію танули, заявив про те що більшовики в Росії йшли на жовтневий переворот тільки в розрахунок на швидку світову соціалістичну революцію [28, с.34].

Отже, теорія світової революції почала розроблятися ще К. Марксом і Ф. Енгельсом. А з російських соціал-демократів найбільшими теоретиками з цього питання були В. Ленін і Л. Троцький. Хоча

їхні теорії і не мали в собі принципової різниці, все ж теорія «перманентної» революції Л. Троцького вирізнялась більшою категоричністю і цілеспрямованістю. До 1919 р. В. Ленін і Л. Троцький були соратниками у боротьбі за здійснення світової рево-

люції. А після смерті В. Леніна і відвертого провалу світової революції, теорія «перманентної» революції Л. Троцького була визнана ворожою і неправильною, а сам Л. Троцький на довгі роки потрапив в опалу керівництва держави і особисто Й. Сталіна.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аношкин И. Ленинская интернационалистическая политика / И. Аношкин. – Саратов, 1969. – 181 с.
2. Федосеев П. Великий интернационалистический подвиг советского народа / П. Федосеев. – М. : Знание, 1973. – 80 с.
3. Богуш Е. Миф об «экспорте революции» и советская внешняя политика / Е. Богуш. – М. : Международные отношения, 1965. – 150 с.
4. Вощенко К. Ленинские принципы внешней политики Советского Союза / К. Вощенко. – М. : Знание, 1969. – 36 с.
5. Гафурова К. Интернационализм в действии / К. Гафурова. – М. : Знание, 1976. – 64 с.
6. Аветисян Г. Великий Октябрь и революционная Венгрия / Г. Аветисян. – Ереван : Изд-во АН Армянской ССР, 1989. – 267 с.
7. Гайду П. Как боролась и пала Советская Венгрия / П. Гайду. – М.–Л. : Моск. рабочий, 1931. – 90 с.
8. Кенде Я. Венгерские революции 1918 и 1919 гг. / Я. Кенде. – М. : Политиздат, 1969. – 47 с.
9. Лебов М. Венгерская советская республика 1919 года / М. Лебов. – М. : Госполитиздат, 1959. – 274 с.
10. Исраэлян В. 133 героических дня (Венгерская советская республика 1919 г.) / В. Исраэлян. – М. : Госполитиздат, 1959. – 40 с.
11. Турченко Г. Південь України і радянські плани європейської революції (перша половина 1919 р.) / Г. Турченко // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2003. – Вип. 10. – С. 42-53.
12. Турченко Г. Вплив воєнно-стратегічної обстановки на Півдні України навесні – влітку 1919 року на зовнішньополітичний курс Радянської Росії / Г. Турченко // Історична пам'ять. Наук. зб. – Полтава, 2004. – № 1. – С. 52-71.
13. Маркс К. Передмова до німецького видання 1872 р. / К. Маркс, Ф. Енгельс // Маніфест Комуністичної партії. – М. : Политиздат, 1981. – С. 8-9.
14. Маркс К. Передмова до італійського видання 1893 р. / К. Маркс, Ф. Енгельс // Маніфест Комуністичної партії. – М. : Политиздат, 1981. – С. 12-13.
15. Маркс К. Буржуа і пролетаріат / К. Маркс, Ф. Енгельс // Маніфест Комуністичної партії. – М. : Политиздат, 1981. – С. 24-38.
16. Маркс К. Ставлення комуністів до різноманітних опозиційних партій / К. Маркс, Ф. Енгельс // Маніфест Комуністичної партії. – М. : Политиздат, 1981. – С. 59-61.
17. Енгельс Ф. «Принципи комунізму» / К. Маркс, Ф. Енгельс. // Про соціалістичну революцію. – К. : Вид-во політ. літ. України, 1976. – С. 68-84.
18. Енгельс Ф. Принципи комунізму / К. Маркс, Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Зібрання творів. Друге російське видання. – М. : Вид-во політ. літ. – Т. 4. – С. 311-326.
19. Ленін В. Засідання Петербурзької ради робочих і солдатських депутатів 25 жовтня (7 листопада) 1917 року. Доповідь про задачі влади рад / В. Ленін // Повне зібрання творів. Переклад з російського 5-го видання. – Т. 35. – К. : Вид-во політ. літ. України, 1973. – С. 7-27.
20. Ленін В. Лист до робочих і села України з приводу перемоги над Денікіним / В. Ленін // Повне зібрання творів. П'яте російське видання. – Т. 40. – М. : Держ. вид-во політ. літ., 1963. – С. 39-45.
21. Моні С. Пролетарський інтернаціоналізм у зовнішній політиці Радянської держави (1917-1921 рр.) / С. Моні // Великий Жовтень і пролетарський інтернаціоналізм. – Кишинів : Штіінца, 1989. – С. 54-59.
22. Ленін В. Проект програми РКП / В. Ленін // Повне зібрання творів. П'яте російське видання. – М. : Вид-во політ. літ., 1974. – Т. 38. – С. 79-121.
23. Ленін В.І. III Комуністичний Інтернаціонал / В. Ленін // Повне зібрання творів. П'яте російське видання. – Т. 38. – М. : Вид-во політ. літ., 1974. – С. 230-231.
24. Троцький Л. История русской революции: В 2 т. Т. 1: Февральская революция / Л. Троцкий. – М. : Терра, «Республика», 1997. – 464 с.
25. Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр. – Т. 2 / [голов. ред. Г. Сергієнко]. – К. : Вид-во політ. літ., 1968. – 465 с.
26. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / Г. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.
27. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): Історичне дослідження / В. Горак. – Фастів : Поліфаст, 1998. – 224 с.
28. Ленін В. Доповідь про тактику РКП на III конгресі Комуністичного Інтернаціоналу 5 липня 1921 р. / В. Ленін // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – Т. 44. – К. : Вид-во політ. літ. України, 1974. – С. 32-57.

РЕЦЕНЗЕНТ:

С.В. Пронь – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили.